

Суд

Володимир Винниченко

Неділя. Був дощ, і надворі ще не зовсім вияснилось. Над умитим садом стоїть туман і сірим порохом сідає на зимну, подекуди полинялу залізну покрівлю панського будинку. Село також у тумані, але з гори видно, як сонце прудко біжить десь із поля, золотить баню церкви, мина чорногуза, що стоїть на клуні, і, пливучи по хатах, наближається до економії.

Земський начальник Михайло Денисович Самоцвіт, вигодований опецькуватий чолов'яга з підстриженими, мов стріха, чорними вусами й розтопирченими вухами, що дуже нагадують ліхтарі біля брички, вийшов із душних покоїв надвір і поволі ходить собі біля ґанку, балакаючи з гостем.

Гість, молодий, високий панок із блідим млявим лицем і з жовтяками під очима, приїхав позичити жатку, але Самоцвіт послав прикажчика на село, й видати її нема кому. Ходять і чекають балакаючи.

Гостю, очевидячки, нудно й ніколи, але він покірливо ступає поруч хазяїна, криво, невпопад усміхається й хитає головою, коли треба й не треба. На йому солом'яний сіренький капелюшок, штанці навипуск, ковнірчики й синенький коротенький піджачок. Кишені у цьому піджачку пошиті так високо, що панок як закладе туди руки, то так і нагадає зараз тих коників із піднятими ніжками, що стрекотять і стрибають по стерні.

Шпориш, що густо поріс біля ґанку, мокрий від дощу й росить ноги, але гість мовчки слухає та іноді тільки дивиться з ненавистю на кінчик сірого вуха й носа, що ніби виглядають до його з-під начальницького дворянського картуза з червоним шнурочком.

— Да-а! Погода ловка, їй-богу, ловка, молодой человек! — раптом зупиняється Самоцвіт і, широко потягнувши в себе дух, мовчки усміхається до гостя.

"Молодой человек" також зупиняється, усміхається для чогось навкруги, мов перевіряючи, чи справді "погода ловка".

— Д-д-а, — мимрить він. — Хорошо... Вот только насчет жатки я хотел бы вас попросить, может быть, без приказчика как-нибудь.

— А боже мій, молодой человек! — з веселим нетерпінням скрикує Самоцвіт. — Сказав же вам, що дам...

— Да, то нам, может быть, что-нибудь поправить.

— Молодой человек! Коли я даю жатку, значить, там нема чого поправлять... Я тільки через те зараз не пускаю її в ход, що маю косарів. Це машини трошки кращі... Не зламається й не спортиться... То, голубе мій сивесенький, ерунда, що кажуть, ніби жаткою лучче.

Плюньте! Косар і жатки! Та я й умиратиму, а жатки не пушу в ход... Зогний вона собі там... А ви боїтесь, що не дам... Прийде прикажчик... і дасть. Я його послав тут за

одним чоловічком і в волость за бумагами одними... От, кстаті, подивитесь на мій суд... О... І поїдете собі з жаткою. А то "без прикажчика"... Не горить же у вас?

— Нет, но...

— Ну, то й шабаш!

"Молодой человек" ніяко всміхається й рушає за земським начальником, силкуючись ступати, де поменше шпоришу.

І знов ходять. Сонце вже перебігло став і зразу наче випірнує з саду. В один мент стає ясно й душно. Земський начальник кректить, пильно витирає хусткою піт, прохаючи вибачення, скидає з себе кітеля й лишається в одній сорочці:

— Ви не той... не обижайтесь, молодой человек, що я з вами так по-простому... І вообще ви не той... Не обижайтесь... Я от по-простому, по-малоросійському говорю з вами... Хохол, малорос сам... Та ви й самі, здається, трошки з наших?

— Да, так... То есть, я, собственно, — злегка червоніючи, мішається гість, — с одной стороны малорос, но моя мать...

— Да, да, — перебиває його земський начальник, смаковите потираючи себе долонями по розхристаних грудях. — Ваша фамілія саме така, малоросійська... Дуринда — це чисто наша хохлацька... Положим, ви кажете Дурінда, на французький манір, ну та то... чепуха!

Дуринда нічого не одмовляє, тільки червоніє ще більше й дивиться собі під ноги. Самоцвіт також замовкає, і з любов'ю засовує руки під пахви, і злегка б'є себе під сорочкою.

Ради празника в дворі людей не видно, тільки біля кухні стоїть Дуриндів Буланенький, запряжений в бігунки, а біля його кучер Гаврасим, Самоцвітів кучер і рябий Спиридон. Вони ходять біля бігунків, піднімають їх за колеса, тикають в боки Буланенького, потім для чогось ляскають його долонями по клубі, і всі весело сміються. Буланенький пряде вухами, крутить хвостом, але, мабуть, і йому весело.

— Да, не люблять тепер простоти, — починає знов Самоцвіт, а Дуринда здригається й поверта до його голову. — Все з викрутасами, по-новомодньому... А куди вони, ці вкрутаси? Нікуди! Тільки ж собі пакостять... От хоч би взять з мужиками... Були, значить, ці полтавські бунти... Чого вони були, то вже кожний знає... Як нема чого їсти, то й святий забунтує... Це вже... що там!.. Ну, були, хай собі були... Побили, покарали, й годі! Ні. Треба, щоб і в других губерніях не було... Що ж для цього? Присилають, от скажем, хоч би мені бумагу: "В виду бывших беспорядков в Полтавской губернии... и так далее, рекомендуется вашему высокоородию разъяснить крестьянам вверенного вам уезда их отношения к помещикам и к тем неблагонамеренным лицам, кои сии отношения обостряют". И так далее. От ізвольте! Раз'ясніть мужику, що таке "неблагонамеренные лица"... Спробуйте! "Неблагонамеренные лица — це такі люди, що... щ..." Та й замовкни краще або скажи, що "неблагонамеренные лица" — це такі лица, що хотять зрівнять мужика з паном, що говорять не слухати начальства, що бунтують вас... "А чого ж їм нас бунтувать?" — "А того, що думають, ніби вам погано живеться". — "А так, так, спасибі їм, погано, погано... Правду кажуть, добрі люди, дай

Боже здоровля". А ти тільки нагадай козі смерть, так і пішло, мужик тобі вже до смерті не забуде, що йому погано живеться... І ти там уже хоч плюй йому в очі, а він усе буде казати на цих "неблагоденних": "Добрі люди, дай Боже здоровля"... Д-да-а!.. Роз'яснення!.. Ви думаєте, що це треба? От так саме, як мені зараз... трясця! Да! Ну, що ти йому роз'ясниш? Люби свого поміщика? Аякже! Так мужик і полюбить. "А чого ж поміщик мене не любить?" — скаже він. Ну, що ти йому? От і роз'ясняй!.. А почни тільки роз'ясняти, так і вийде, що не "неблагоденніє лица", а ти сам їх бунтуєш. Їй-богу...

... От, я вам розкажу... Був у мене, знаєте, один приятель, земський начальник; положим, він і тепер єсть, тут, у сусідньому уїзді. Дак з ним така історія вийшла. Доносять йому, знаєте, що в одному селі появилися оці бумажки, прокламації, значить... Летить він туди. Приїжджає... "Подать мені бумажки!" Подають. "Зібрати усе село до волості!" Збирають. Діди, баби... словом, старе й мале... "Слухати усі сюди!" Всі настопирчують вуха... Читає... Прочитав, потім до їх так грізно: "Ну, сукини сини, бачите, що ви читали?!" А вони:

"Та бачимо, спасибі вам... Так добре прочитали, що як на долоні все. По-божому написано, справедливо..." — "Як?! Та хіба я вам, сякі-розтакі ви сини, для того читав, щоб ви хвалили?" — "А для чого ж?.." От тут з ними й балакай! От тут ти йому й роз'ясни, що те, що по-їхньому написано, по-божому, а для начальства по-чортячому. "Там же (каже, значить, мій приятель) говориться про те, що начальства слухати не треба, там же бунтують вас". — "А що ж, — кажуть йому, як правда". — "Як правда?! То ви й на царя возстанете?" — "А що ж, кажуть, як все одно погибаєш. А чи так, чи сяк, а чорт один. Та краще ж за правду погинути!" От тобі й роз'яснив! Бився, бився з ними, плюнув та й поїхав.

— Ну, й що ж?.. — зацікавлюється Дуринда.

— Ну, та й що ж! Оце недавно взяли та й змовились не йти до свого поміщика на роботу. "Хай, кажуть, платити не так, як він хоче, а як ми хочемо. Годі, кажуть, обдирати нас". От і роз'яснив. А не роз'ясняй він, вони б, може, й досі не знали, чого їм треба і як треба робити...

— Да, вот и у меня это самое... Не хотят, да й все... — задумливо якимось бубонить Дуринда. — Давай им по 20 копеек надбавки. Если б не жатка ваша, так хоть й в самом деле давай.

— Ну, от! — живо підхоплює Самоцвіт. — Це у вас, потім у другого, у третього. Та й роби з ними, що хочеш... А все роз'яснення... Ні, голубе сивенький, тепер не той час, тепер, брат, мужик не той... Тепер ти його тільки силою держи, та й то бійся... А роз'яснення — це смерть... Ти йому одне, а він тобі друге, ти йому кажи: "Бог велить слухати царя й начальство"; а він тобі: "А Бог сказав, щоб рівні були". Ти йому: "Бог велів у поті чола хліб заробляти"; а він тобі: "А Бог велів усім робити, а чому пани нічого не роблять?" Ти й мовчи йому, бо це сам Бог говорив... Да, тепер не той час... Тепер мужика не обдуриш... Тепер він уже й сам більше тебе знає... Ви думаєте (тут земський начальник понижуює трохи голос і озирється)... ви думаєте, що той

царський маніфест на пользу пішов?.. Ви думаєте, що мужик справді повірив, що йому треба слухать своїх земських начальників та дивиться, як у пана є земля, а у його нема? Кий чорт! Ще тільки гірше вийшло, бо до маніфесту вони все думали, що цар їм допоможе, а тепер бачать, що й цар за панамі... Да!.. Ех, ви вже повірте мені... Служу я вже 10 год у земських начальниках, три рази мене били мужики, два рази палили, сам я за сотню, та де там, тисячу мужицьких морд розбив... Знаю вже їх, як свої п'ять пальців... і скажу я вам, що багато-багато, як ще з 10 год подержитесь от так... А там!

Земський начальник сумно підморгує: робить пальцями, ніби вбиває блоху, змовкає. Дуринді робиться чогось сумно-сумно і страшенно жаль себе. Йому здається, що от приходять уже мужики, забирають у його все й навіть Самоцвітову жатку, лають його, й навіть Гаврасим, якому він дає завжди легкого тютюну, теж накидається на його й жене його з землі і з економії.

— Ерунда! — усміхається він. — Ничего с того не будет...

— Що?? — визіряється Самоцвіт. — Не буде? Ви говорите, не буде?

— Не будет! — нерішуче усміхається знов Дуринда.

Самоцвіт робить раптом серйозну пику і твердо протягує йому руку:

— Об заклад!.. На тисячу рублів і в придачу мою жатку, коли через 10 год етого не будет! Хотите?

Дуринда не рішається й щось бурмоче.

— Ага! — усміхається вже Самоцвіт. — Боїтесь... Нет, голубе сивенький, що правда — то правда... Не треба мудрувать, от що! Не треба політикувать... "Роз'яснять, пояснят"... В морду! От і все роз'ясненіє. По-моему. Нікакіх роз'ясненій! "Винуват?" — "Винуват, ваше благородіє!" Р-раз, два... Третій раз у вухо — і марш... І весь суд... А то тягнуть його, панькаються з ними... "ви" йому говорять... А мужичва те собі і в голову забирає... "Ага, думає, мене бояться, зо мною церемоняться"... Да! От подивитесь зараз на мій суд, як я розправляюся з ними... Власне, суд скорий, правий і справедливий! От зараз прийде один... мужичок... Каналія, первий чорт! Вже два рази замічався в тому, що заводить розговори з мужиками про панів, про землю... та про все таке... Прийде... "Винуват?" — "Винуват, ваше високородіє!" (Вони вже мене знають). Раз, два... третій у вухо — і марш! І ніяких роз'ясненій!.. І він знає що, і я знаю... А почни я йому роз'яснять, то він більше визнає, ніж уперед знав... Та й другим почне розказувать... А за те ж не битимем, що мої слова розказуватиме... Да!.. Я от десять год у цім селі, а спитайте кого, чи у мене було коли, щоб вони устроїли якусь свою змову, щоб якийсь бунт був... Як у раю!.. Тепер-от по тридцять копійок у день роблять мені!.. По тридцять копійок!.. А скажу, й по десять робитимуть... Да!.. І ще десять год буду — і нічого не буде! Ось зараз прийде цей Никонор, наб'ю морду — і всім розговорам у селі кінець... А потягни я його в суд за неблагонамеренность, значить, посади я його в тюрму... Що буде? Посидить місяць, два, вийде, та й годі. А за ці два місяці такого там набереться, що хоч два годи бий його, то не виб'єш... Ні, голубе мій сивенький, ще одно, чим можна здержать мужика, то... бить його треба... Бить, бить і не давать і вгору глянуть... І мовчки бить, без усяких розговорів! Да!..

Дуринді вже не хочеться жатки, а хочеться страшенно на суд. Він пильно дивиться за ворота, але по дорозі нікого немає, тільки якась засмикана конячинка стоїть над ровом, сумно киваючи головою та помахуючи хвостом уліво та вправо.

— Нема? — питається земський начальник.

— Нет!

— Нічого, зараз прийде... Сядьмо трохи...

Вони сідають на східцях, і обидва якийсь час мовчать.

Дуринда дивиться на зелені вершечки саду, покриті ніби морозом, і думає, як би то було гарно, якби можна було зробити якось так, щоб усі мужики зробились одним чоловіком. Тоді б дати йому тільки "раз, два, третій в вухо — і марш!" І добре було б. Тоді б жатки не треба б позичати...

— Да! — раптом знов заговорює Самоцвіт. — Всі еті роз'ясненія — ерунда! Та й вообще всі мери — ерунда!.. Не той час... От що!.. Знає вже мужик свою силу... Знає, сукин син! Ось він і тепер уже починає говорити, що всі рівні, що всім треба робити, що у одного пана більше землі, ніж у цілого села... А що ж то буде, як він ще порозумнішає?.. Полетимо ми з вами, аж загудить, молодой человек!

— Ну, положим! — храбро хитає головою "молодой человек", але Самоцвіт не слухає його й задумливо дивиться на свої зложені на колінах пухкі, в ластовиннях руки. І вся його постать, коротенька, опецькувата, в розхристаній сорочці з шлейками від штанів наче й собі сумно говорить: "Полетимо, полетимо, молодой человек!"

— Пустяк! — раптом зривається Дуринда з місця й починає швидко ходити біля ганку. Потім, походивши, наче згадує щось, іде й дивиться в ворота. По дорозі щось манячить.

— А що? — підводить голову земський.

— Что-то идет... Человек какой-то... Мужик...

— Рижий?

— Да, как будто рыжий...

— Ну, то Никонор... Высокий?

— Да, так... как будто высокий...

— Ну, то він... Ідіть сюди... Треба його принять как следует... Сідайте тут.

Дуринда сідає, й обидва мовчки дивляться на ворота. Самоцвіт сидить твердо, рівно й має такий рішучий вигляд, ніби йому зараз мають вирвати зуба. Проходить якийсь час.

— Щось не видно каналії, боїться, — цідить крізь зуби земський, не зводячи очей з воріт.

— Да, — кидає й Дуринда і хоче ще щось сказати, але в цей мент у воротях разом із кургузим, білим від порошу чоботом і кінчиком черкасинового піджака з'являється шматок рудої, аж червоної бороди, потім блискає новий козирьок картуза, і в двір вступає високий, огрядний мужик з палицею в руці. Не доходячи ще ступнів десять, він кладе палицю на землю, скидає картуз і, вклоняючись, підходить до ганку, зупиняючись на саджень від земського й Дуринди. Лице йому спітніле, червоне і все

закрите червоною бородою. Невеликі зеленкуваті очі стурбовано, пильно вдивляються в Самоцвіта, а тонкі хитрі губи, наче прикусили щось, міцно й щільно стулені.

— Крутоноженко? — гостро озираючи його з ніг до голови своїми банькуватими очима, одривисто питає Самоцвіт.

— Так точно, Крутоноженко, — поспішно відповідає він, все-таки не зводячи з його очей, мов боячись, що той що-небудь йому зробить, поки він кліпне або подивиться в бік.

— Никанор?

— Нікак нет, Никихвор!

— Все одно!.. Знаєш, чого я тебе кликав?

— Так точно... казав прикажчик. Що, значить, кликали, а точно, щоб дек... не звестен. Потому, виходить... как вина моя действітельно есть... то...

— Ну, добре! — перебиває його Самоцвіт. — Подожди трохи...

Крутоноженко знов щільно стуляє губи й одважується подивитись навкруги. Він пробігає поглядом по Дуринді, що весь час пильно придивляється до його й, очевидячки, добре недобачає його. Він щось думає. А Самоцвіт тим часом підводиться й оглядає двір. Зобачивши кучерів, він трохи вдивляється в них, прищуривши свої короткозорі очі, потім кричить:

— Ей, ви там! Кучера!

Ті хутко озираються, витягуються, а Спиридон навіть зривається й біжить до його.

— Куди? Куди? Чого? — спиняє його Самоцвіт. — Назад!.. Та скажи там тим, щоб ішли з двору. В кухню марш!

Спиридон підбігає до кучерів, але ті й без його чули, й рушають всі в кухню. Буланенький повертає за ними голову й дивиться вслід блискучими розумними очима.

— А тепер підійди ближче, — сідаючи знову на східці, командує земський і знов кидає в того гострим поглядом.

Крутоноженко, видно, вже трохи одійшов і надумався. Оченята вже починають перебігати з кутка в куток, і губи не так щільно стулені. Тільки товсті пальці, що держать картуз, трохи йорзають по козирку та рука, що іноді стирає з чола піт, злегка дрижить і наче корчиться.

— Ну... признаєш себе винуватим? — одриває Самоцвіт, коли той підходить ближче.

— Так точно, ваше благородіє... Действітельно... Тільки я скажу так для приміру. Одно діло — заяць і друге діло — собака без хвоста.. Це я, ваше благородіє, для приміру тільки, — спішить він додати, бачучи, що Самоцвіт починає дивитись на його здивовано. — Потому виходить так, що хоч ми действітельно одного батька й одної матері, виходить, що обидва безхвості, а як розсудить, то один одне, а другий друге...

— Що він верзюкає? — все більше й більше дивується Самоцвіт і дивиться на Дуринду. Той здвигує плечима.

— Ти для чого це? — звертається він до Крутоноженка.

— Для того, значить, ваше благородіє, що коли брат возстає на брата, значить, доносить один на другого, то... Действітельно, кадась я поймався у вас, що продав

водку... А щоб, значить, тепер, дак не знаю... сказати би хто доказав...

— От заріжте мене, коли я що розбираю, що він говорить... Накажи мене Бог, нічого, голубе мій сивесенький, не тямлю, що ти говориш! — повертається Самоцвіт до Крутоноженка. — Нічого не тямлю... Ти мені кажи: ти винуват?

— Винуват.

— Знаєш, у чому винуват?

— Та... Знаю.

— Хочеш, щоб я тебе в суд потягнув?

Крутоноженко перекладає картуз в другу руку і знов неспокійно, пильно дивиться земському в очі.

— Ну?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє... Тільки...

Самоцвіт поволі підводиться і ступає до Крутоноженка. Той з червоного робиться зразу жовтим і, замовкнувши, ще пильніше дивиться йому в очі.

— А наказати тебе за вину твою треба? — кидає Самоцвіт і на мент озирється до Дуринди, мов перевіряючи, чи той слідкує за цим. Крутоноженко знов перекладає картуз в другу руку і з жовтого робиться знов червоним.

— Ну? Що ж мовчиш? Признаєш мій суд чи хочеш, щоб я тебе потягнув у настоящий суд і заморив тебе в тюрмі? Га? Признаєш?

— Так точно, признаю.

— Ну, то ось тобі... Р-раз!

Дуринді видно, як білий рукав Самоцвітової сорочки миготить у повітрі і з ляском зупиняється біля Крутоноженкового лица. Крутоноженко трохи хилиться вбік, але в цей мент миготить другий рукав і чується другий ляпас:

— Оце тобі — два!.. А це...

І Самоцвіт рапто спиняється, не давши "три", і здивовано дивиться на Крутоноженка, що чогось нахилився і захопив себе за ніс.

— Що там? — хутко підходить до них Дуринда.

— Чорт його зна... Чогось нахилився, — трохи стурбовано бурмоче Самоцвіт і силкується зазирнути до Крутоноженкового лица. — Ти! Крутоноженко!.. Що там?..

— Н-н-ні-чо-го... — мичить Крутоноженко.

— Як?

— Нічого... кров... трохи з носа... — повертає трохи до них голову й гундосить він. Крізь пальці його, що міцно держать за носа, червоніє кров, і видно, як падає кругленькими червоненькими плямами на зелений шпориш.

— Ну, от... Кров із носа... — незадоволено й докірливо бурмоче Самоцвіт. — Наче в хлопчика... Стидався б... А ще мужиком називається... Наче дитина маленька...

— Парко, ваше благородіє, дуже... — оправдується Крутоноженко, знов безпокіжно косячи на його очі. — Розпарився, значить, а воно й той... Воно пройде...

— Да, пройде...

В цей час за ворітьми чується якийсь галас і крики, ніби йде велика валка людей

або таскають на гору якусь важку машину. Дуринда, Самоцвіт і навіть Крутоноженко повертаються їй, чекаючи, слухають.

— Наче ведуть когось або пожар... — роздумливо говорить Самоцвіт.

— Да... — згоджується Дуринда.

"Овва! Овва!.. Ану, спробуй, ану!" — чується чийсь дзвінкий голос. Йому відповідає якийсь другий, товщий, але розібрати слів за галасом не можна.

— Мабуть, драка, — догадується Самоцвіт.

— А чорта! А чорта не хочеш! Га?! — дзвенить голос.

— Буде тобі чорта! — раптом чується вже в дворі прикажчиків голос, і в двір товпиться цілий гурт людей. Всі вони щось говорять один до одного, кричать, сікаються до прикажчика й поглядають на високого рудого мужика без шапки й піджака, дуже схожого на Крутоноженка. Він іде між двома мужиками, що мають по жовтій блясі на грудях і, запінившись, весь час кричать до прикажчика:

— А чорта! А чорта!

— Що таке? Що за крик? Вам чого? — раптом виступає до них Самоцвіт.

— Чого навалились сюди?

Всі зупиняються й навіть потовплюються назад, тільки попереду застаються соцькі з високим мужиком та прикажчиком, що хутко підходить до земського начальника.

— Що за люди? Чого їм? — повертається цей до прикажчика.

— Бунт, ваше благородіє! Ось... І бумажки! — важко дихає прикажчик і дрижачими руками виймає з кишені пом'яті невеличкі папірчики.

— Бумажки? Бунт? — не розуміє Самоцвіт. — Що за бумажки? Що за бунт?

— Так точно, ваше благородіє!.. Ось цей... всіх бунтує... О!.. — з ненавистю дивиться прикажчик на високого мужика.

Самоцвіт бере папірчика, розгортає й починає читати. Вигодоване червоне лице його робиться червоніше й червоніше, а очі от-от не вискочать на папірчик. Дуринда також підходить і також заглядає через плечі; всі притихли, й навіть Крутоноженко, затуливши носа полою піджака, підходить ближче й дивиться на папірчик.

— Хм... Ну, добре... — прочитавши, муркає Самоцвіт і, звернувшись до прикажчика, кидає: — Хто читав, бачив?

— Так точно, бачив... Ось цей... І прочий...

— Хто роздавав?

— Хто роздавав? Я, ваше благородіє, не бачив, бо я вийшов уже, як читали... Я є ото, як казали ви, зайшов до Никихвора Крутоноженка, сказав, щоб ішов до вас, а од його пішов до волості... Дивлюсь, коло волості народ... Я поздоровкався, а потім і кажу, як до людей: "Ви ж, кажу, хлопці, завтра не баріться; сьогодні пройшов дощик, то завтра зрання виходьте, щоб до сонця ще встигти на Круту Могилу перебратись". Та, значить, не вспів ще договорити, як вони всі разом до мене: "А чорта, а чорта!" — "Як, — кажу, — чорта?" — "А так, — кажуть, — годі за таку плату робить, шукайте дурніших". Це, значить, до мене з такими словами. А мені наче що стукнуло в голову... Так мене наче й шпигнуло, що тут щось єсть. А вони, значить, як-от побачили мене, так

і поховали зараз... Я до їх. "А, — кажу, — так ви он як! Бумажки читати? Давайте сюди!" А вони (от вам хрест святий!) мені... дулю!.. "На! — кажуть. — Та й панові своєму понеси..."

— Хто це казав? — важко сопучи, червоний, аж сизий, перебиває його Самоцвіт.

— Ось цей.. А потім Долото Семен... І... прочії... другії...

— Так ти смів це казати? — злісно повертається до високого мужика Самоцвіт. — Ти смів це в моєму селі?

Га?

— Про дулі я нічого не знаю, — похмуро відповідає високий. — А про те, щоб не йти на роботу, казав...

— Казав??? — аж задихається земський. І видно, що його не так давить те, що той казав не йти, як те, що він це казав у "його селі". І видно, що йому й ніяково, і злість бере, і страшно чогось.

— А казав! — твердо згоджується високий. — І ще казатиму!.. Де ж таки видано, щоб дорослій людині та по тридцять копійок у жнива платилося?.. Та краще пальці свої гризти, ніж за таку плату робити...

Земський просто німіє. Він якось потеряно повертається до блідого Дуринди, розводить руками й говорить:

— От вам!..

— Да! — дивиться й собі на його Дуринда. А в валці потрохи починається знов галас. Але Самоцвіт ніби оживає.

— Ступай сюди! — раптом повертається він до високого мужика.

— Чого?

— Ступай, тобі говорю!..

— А чого я піду?

— Так ти хочеш, щоб я тебе в тюрму одправив?

— А за що мене в тюрму?

— Ага!.. Так ти так!.. Не хочеш, не треба... Будеш же ти каяться!

— Нема чого каяться... Чого мені каяться...

— Добре, добре... Як його звать?

— Крутоноженко, ваше високоблагородіє! — поспішно вигукує прикажчик.

— Як? Крутоноженко? Який Крутоноженко?

— Та от сей же! Никонор Крутоноженко... Не той, що я кликав до вас... То Никихвор, а це Никонор... Никонор Крутоноженко... То брат цього.

— Постой!.. — раптом перелякано дивиться на його Самоцвіт. — Хіба ж я тобі казав Никихвора кликати?..

Прикажчик теж лякається й мовчки дивиться на його. Перший Крутоноженко, зачувши щось непевне, підходить ближче й пильно дивиться на них, щось напружено думаючи й все-таки держачи полою носа. В валці пробігає якесь шепотіння, а новий Крутоноженко поглядає на першого і теж щось думає.

— Та хіба ж я тобі Никихвора Крутоноженка казав кликати? Га? — знов

накидається Самоцвіт на прикажчика. — Хіба ж я тобі, іроде, Никихвора казав кликати. Га?

— Хм... — стурбовано бурмоче прикажчик. — Ну да, Никонора... Ошибся...

— Та ти знаєш, що ти наробив тепер мені? Га? Та ти знаєш, що я через тебе, сукиного сина, чоловікові безневинно морду розбив, я йому кров пустив... Га? Он кого! Он кого мені треба, сукин ти син, анафема, будь ти проклятий, болван ти чортів! Никонора, Никонора, душа твоя чортова!

Прикажчик зовсім прибитий. Він уже стоїть мовчки й тільки кліпає очима. Вся його постать зігнулась і присіла, мов пришиблена.

— А ти, Никихворе, — вмить повертається Самоцвіт до першого Крутоноженка, — чого мовчиш? Якого чорта приліз? От тепер і зрадій...

У валці чується сміх і голоси:

— Ось так краще: кравець згрішив, а шевця повісили!

— Нічого, вони брати, то поділяться! — задумливо кидає якийсь дядько, скося дивлячись на першого Крутоноженка й усміхаючись самими очима.

Але Крутоноженка першого це, очевидячки, не втішає. Він уже не держиться за носа, й кров плетється по вусах, бороді й падає йому на піджак, але він на те не зважає. Очі його дивляться на Самоцвіта сміливо й з ненавистю.

— Ні, я так не хочу, ваше благородіє, — говорить він рішуче. — Це непорядок. Хоч ви й начальство, а безневинно людей нема чого бить... Я прийшов до вас на суд, думав, що справді... Бо колись, значить, за монопольку було... Так ви мене в морду... Що ж це за порядок такий?... Я буду жаліться. Хто що зробить, а мене в морду?! Що ж то за суд такий?... Це не суд, а розбій!..

Самоцвіт усе слухає мовчки, трохи винувато і здержуючи себе, але при цих словах аж сатаніє:

— Що? Що ти сказав? — шипить він. — Розбій? Мій суд розбій?!

— Авжеж, розбій! — одсовуючись назад, але й собі сатаніючи, кричить Никихвор. — Що то за мода так бить людей? Який то суд? Суд у городі, а не на дворі...

Але Самоцвіт далі не видержує. Він кидається на Никихвора і, хто його зна, може б, у того й ще звідкись пішла б кров, якби він не кинувся в валку, яка зараз же ховає його.

— Дать його сюди!.. Дать мені їх обох! — тупотить ногами Самоцвіт.

— Дать їх сюди!

Він уже не тямить себе від злості. Всім стає страшно, але всі стоять мовчки, мов подубіли.

— Води!.. Дай води!.. — хрипить він і безсило сідає на східці. Біля його тупчиться блідий переляканий Дуринда і з страхом дивиться на страшенно почервоніле лице й напружену шию. Йому здається, що от-от кров зараз бризне з них.

Напившись, Самоцвіт сидить іще якийсь час нерухомо, дивлячись кудись перед себе налитими кров'ю очима, й важко сопе. Потім потиху підводиться і, звертаючись до Дуринди, говорить:

— Ще колись так і удар буде... З одним моїм знайомим було... Вспильчивий дуже...

Лука!.. Щоб зараз бричка була запряжена... А ти... Крутоноженкам зв'язать руки й посадить на передок... Я їх у город повезу!.. Буде їм настоящий суд... Зараз же...

— Слушаю! — зривається з місця прикажчик, радий, що йому не попало за "ошибку", і біжить до стайні.

— А жатку, значит, я уже без вас не возьму, Михайло Денисович? — несміло нагадує Дуринда, йдучи за ним.

— Жатку?.. А-а!.. Ей! Лука!.. Лука!..

Прикажчик, зачувши, озиряється і знов біжить назад.

— От що, Лука... Скільки у нас людей тепер у строку?

— Людей?.. — хмурить лоба й думає прикажчик. — Та чоловік з тридцять буде...

— Ну, так от що! Тих сукиних синів не зачіпай, — хитає головою Самоцвіт до селян. — Я з ними ще розчитаюсь, як приїду... А виряди всіх строкових і пускай жатку в ход... Жаткою будеш робить тепер...

— Как? Позвольте! — скрикує здивований Дуринда. — А вы ж мне обещали?

— Голубе мій сивесенький! — злісно повертається до його земський начальник. — Чи вам заклало, чи повилазило? А як не повилазило, то подивіться на от сих! Бачите?

Дуринда потеряно дивиться на валку селян, що, стиха балакаючи, обступили обох Крутоноженків, і знов переводить очі на Самоцвіта.

— Но как же я без жатки буду?.. Ведь вы же обещали, — бурмоче він. — Михайло Денисович! А может быть, вы как-нибудь с ними... Своим судом... Они боятся вас! — стурбовано й благаючи скрикує він. Але Самоцвіт пильно дивиться на його, чи не сміється він, мовчки показує рукою на селян і мовчки йде до покоїв.

Через півгодини з двору виїжджає бричка, а за бричкою бігунки з Дуриндою. На бричці сидить позаду Самоцвіт, а на передку лицем до його з пов'язаними руками обидва руді Крутоноженки.

З обох боків дороги стоять селяни й похмуро дивляться їм вслід.

На рові стоїть засмикана конячинка й, незважаючи на людей, махає хвостом і сумно хитає головою. Дуринда дивиться на неї, і йому здається, ніби вона цим похитуванням говорить йому: "Полетимо, полетимо, аж загудить, молодой человек!"